

Die meerwoordige leksikale item in Afrikaans

Deel 3: Verskillende soorte MLI's: 'n randgroep en 'n paar spesiale soorte*

N. Bosman
Universiteit Vista

SUMMARY

The multiword lexical item in Afrikaans

Certain combinations of words do not wholly comply with the criteria for multiword lexical items set out in Part 1 of this series of articles, for example collocations and proverbs. They form a more peripheral subgroup of MLIs in Afrikaans. These combinations, as well as other lexical items that can be singled out because of some idiosyncrasy or other, are discussed below.

Tot die kerngroep MLI's word dié MLI's gereken wat in 'n hoë mate die eienskappe vastheid, idiomatisiteit en geleksikaliseerdheid vertoon. Waar dié eienskappe nie in dieselfde mate by ander tipes verbindings aangetoon kan word nie, word die verbinding tot 'n randgroep gereken.

1. RANDGROEP

1.1 Spreekwoorde

Op strukturele en semantiese gronde word spreekwoorde (dikwels in 'n subgroep saam met ander MLI's soos aanhalings of gevleuelde woorde) van veral idiome onderskei. As idiome die prototipiese voorbeeld van MLI's is, wyk spreekwoorde veral in twee opsigte van hulle – en ander MLI's wat tot die kerngroep gereken word – af.

Die eerste rede ter onderskeiding van spreekwoorde is 'n strukturele een. Spreekwoorde vorm altyd volledige sinne:

Wie laaste lag, lag die lekkerste
Hoë bome vang die meeste wind
Ander man se boeke is duister om te lees
'n Goeie begrip het 'n halwe woord nodig
Ou liefde roes nie

Hulle is mikrotekste, wat as 't ware aangehaal word wanneer hulle gebruik word. Hulle sluit nie formeel met behulp van byvoorbeeld ingevulde gleuwe, soos ander idiome wat binne sinne gebruik word, of deur tekstinguistiese verwysende elemente by die konteks aan nie, maar tree volledig afgerond en as 'n geheel binne die diskoers op.

Op grond van hierdie kenmerk word hulle as aparte groep, wat nie tot die sentrum van die fraseologie behoort nie, uitgesonder (Burger, Buhofer & Sialm 1982; Fleischer 1982).

* Deel 1 en Deel 2 het onderskeidelik in die Maart- en Junie 2000-uitgawe verskyn.

Spreekwoorde voldoen dus nie aan een van die basiese kriteria wat Zgusta stel vir 'n MLI nie:

that a multiword lexical unit must perform, in a sentence (syntagmatically) and in the lexicon, in the lexical stock of language (paradigmatically) the same *syntactic* and *onomasiological function* as a morphologically more simple unit which frequently coincides with the word (Zgusta (1971:151).

Wat eienskappe soos vastheid, geleksikaliseerdheid en idiomatisiteit betref, gedra spreekwoorde hulle origens nie anders as ander MLI's nie. Spreekwoorde is vormlik baie vas – niks word aan hulle toegevoeg nie, met uitsondering van die metalinguistiese merkers **spreekwoordelik** of **soos die spreekwoord sê**:

Die spreekwoordelike nuwe besem vee nog mooi skoon.
Een swaeltjie maak nog nie 'n somer nie, soos die spreekwoord sê.

Hulle vastheid word soms gereflekteer in grammaties afwykende vorme of unieke of argaïese elemente:

Wie nie pas op sy tyd is sy maaltyd kwyt
Eie haard is goud waard

Soos by ander MLI's moet mens dadelik die vastheid van spreekwoorde ook relativeer. Daar kan baie variasie voorkom op die onderliggende vaste vorm. Die kenmerkendste vorm van variasie by spreekwoorde is die ellips. Die feit dat hulle so dikwels in elliptiese vorm verskyn, is 'n aanduiding van hulle status as leksikale items. Slegs items wat vas en bevrore is en bowendien deur die meerderheid taalgebruikers geken word, kan nog verstaan word as die helfte van die item weggelaat word:

Stille waters ...
'n Goeie begrip ...
Ja, ander man se boeke né ...
Beproof alle dinge ...

Die gereproduseerde karakter van spreekwoorde, waaruit hulle geleksikaliseerdheid blyk, is baie duidelik. Hulle is trouens dikwels baie oud en word geslagte lank al oorgedra sodat spreekwoorde baie sterk geïnstansionaliseer is.

Spreekwoorde wissel wat hulle idiomatiese aard betref. Hulle moet in 'n mate deursigtig wees sodat die sedelesie of algemene waarheid wat baie kenmerkend deur spreekwoorde uitgedruk word, verstaan kan word. Daar kan 'n onderskeid gemaak word tussen komposisionele (letterlike) en niekomposisionele (figuurlike) spreekwoorde.

Komposisionele spreekwoorde kan op sigwaarde verstaan word. Die woorde binne die spreekwoord tree op soos leksikale items in eie reg:

Gekke en dwase skryf op mure en glase
Onbekend maak onbemind
As die son sak in die Weste is die luitard op sy beste

Maar selfs by komposisionele spreekwoorde is die betekenisgeheel meer as die som van die dele:

Gekke en dwase skryf op mure en glase (“dit is verspot om jou naam op alles te wil skryf”)
Onbekend maak onbeminde (“’n mens is dikwels afkerig van dit wat jy nie ken nie”)
As die son sak in die Weste is die luiaard op sy beste (“gesê van iemand wat eers laat in die dag begin werk”)

Fernando & Flavell (1981: 73) noem deursigtige spreekwoorde en vergelykings *low-level idioms*, waardeur hulle ’n onderskeid skyn te maak tussen dié tipe MLI’s en ander idiome op grond van komposisionaleiteit.

Spreekwoorde is dikwels niekomposisioneel en moet figuurlik (dikwels metafories) verstaan word. Let op die uitgebreide parafrases wat soms nodig is om hulle betekenis weer te gee:

Die hoogste bome vang die meeste wind (“hooggeplaaste persone kry die meeste kritiek”)
Die beste stuurman staan aan wal (“dit is makliker om te kritiseer as om die werk self te doen”)
Ek meneer en jy meneer en wie sal dan die wa moet smeer? (“as almal bevele wil gee, wie sal dan die werk doen?”)
Stille waters, diepe grond (“mense wat min sê, verras jou dikwels”)

Die apologiese spreekwoord het ’n eiesoortige struktuur. Malherbe (1924), wat sê dat dié soort spreekwoord nie in Afrikaans voorkom nie, praat van die “verhalende vorm van die spreekwoord” en gee die volgende voorbeelde uit Nederlands:

“De jeugd wil er uit,” zei besje, en zij reed op een bezemstok
“Alles met maten,” zei de kleermaker, en hij sloeg zijn vrouw met de el

Hy noem dat ons wel brokstukke van dié soort spreekwoorde oor het, soos **veel geskreeu (lawaaai) en weinig wol** uit **“veel geschreeuw en weing wol,” zei de duivel, en hij schoor een varken.**

Die apologiese spreekwoord begin tipies met ’n aanhaling, wat dadelik uitgebrei en verduidelik word. Dit is dan ook ’n besondere lang soort spreekwoord en die lengte tas miskien die leksikale status van die geheel aan. Dikwels is dit ook net die eerste deel wat gebruik word – die verduideliking word nie altyd gegee nie.

“Wat klaar is, is klaar”, sê die tannie toe sy haar hoed opsit voor sy gaan bad
“Alle bietjies help”, sê die bobbejaan toe hy in die see spoeg
Dan begin ons weer van vooraf aan, soos die koster met psalm 119

’n Tipe sonder ’n aanhaling is die volgende:

Dog het ’n veer geplant (en gedog daar sal ’n hoender opkom)

Dit is veral die sinskarakter van spreekwoorde wat hulle diskwalifiseer as “ware” of prototipiese MLI’s. Hulle staan om dié rede nie in die sentrum van ondersoek in die fraseologie nie maar voldoen wel in ander opsigte aan die kriteria vir MLI’s en kan dus wel as ’n spesiale tipe MLI beskou word.

1.2 Gevleuelde woorde en aanhalings

Aanhalinge en gevleuelde woorde word hier bespreek omdat hulle (sommige natuurlik meer as ander) deel vorm van die groot groep vaste frases in ’n taal. As sodanig toon hulle ooreenkomste met MLI’s en word dikwels ook te berde gebring wanneer MLI’s ter sprake kom. Zgusta (1971)

beskou hulle, soos spreekwoorde, nie as MLI's nie, alhoewel hy hulle tot die vaste woordkombinasies in 'n taal reken.

Tussen aanhalings (geveleelde woorde), spreekwoorde en idiome is daar vloeibare oorgange, wat sowel idiolekties as spraakhistories kollektief bepaal word (Burger, Buhofer & Sialm 1982). Dit hou veral verband met die verstaan en/of gebruik van die aanhaling *as* aanhaling.

Geveleelde woorde, dikwels in vertaalde vorm, geniet 'n wye bekendheid – hulle is nie beperk tot die oorspronklike taal waarin hulle geskep is nie. Die oorspronklike outeur is trouens dikwels nie meer bekend nie en die uitdrukking word waarskynlik nie altyd as aanhaling beskou nie. Voorbeelde van sulke aanhalings is:

Die geskiedenis herhaal homself – Onbekend
Die tyd vlieg – Latynse opskrif (**tempus fugit**) op sonnewysers
Tyd bring genesing – Euripides
So dood soos 'n mossie – William Langland, *Piers Plowman*
Ek is seker die druiwe is suur – Esopus

As mens 'n onderskeid wil tref tussen aanhalings en geveleelde woorde kan mens sê dat daar by aanhalings nog 'n baie sterker band tussen die woorde en die outeur aangetoon kan word. Voorbeelde van sulke bekende aanhalings in Afrikaans is die volgende:

Alles sal regkom – Jan Brand
Ek hou van 'n man wat sy man kan staan – J.F.E. Celliers
My nooi is in 'n nartjie, my ouma is in kaneel – D.J. Opperman
Vergewe en vergeet – Totius
Engels! Engels! Alles Engels! Engels wat jy sien en hoor! – C.P. Hoogenhout
Die wêreld is ons woning nie – Totius
Afrikaner, Quo Vadis? – D.F. Malan
Glo in God! Glo in jou volk! Glo in jousef! – D.F. Malan
Dit is die maand Oktober, die mooiste, mooiste maand! – C. Louis Leipoldt
Plesier is nes 'n jong komkommer, as jy hom pluk, verlep hy sommer – F.W. Reitz

Dikwels word die bron of outeur saam met die aanhaling gegee:

“Daar is niks nuuts onder die son nie”, sê die Prediker.

Bybelse aanhalings is byvoorbeeld:

Moenie jou pèrels voor die swyne werp nie
Vanwaar Gehasie?
Doen wat jou hand vind om te doen
Die gees is gewillig, maar die vlees is swak
Is ek my broer se hoeder?

Die bronne vir Afrikaanse aanhalings is veral die Bybel, die psalm- en gesangeboek, die letterkunde, politieke uitsprake en advertensies. Laasgenoemde tipe aanhaling het egter maar 'n kort lewensduur:

Braaivleis, rugby, sonskyn en Chevrolet Ons laat die wiel rol

Verwysings verskil van aanhalings in dié opsig dat daar nie 'n direkte aanhaling gegee word nie, maar dat daar in 'n MLI verwys word na die oorspronklike aanhaling. Verwysings is dikwels aanhalings wat volwaardige leksikale status verwerf het – wat gefraseologiseer is. Aanhalings wat so as MLI kan funksioneer, moet baie bekend wees. Uit die fabels van Esopus kry ons byvoorbeeld **suur druiwe, na iemand se pype dans, die vere maak nie die voël nie**.

Aanhalings is taamlik vas. Dit gaan per slot van sake om identifiseerbare tekste wat bekend is in die spraakgemeenskap. Ter wille van byvoorbeeld woordspeling kan dit egter voorkom dat 'n aanhaling aangepas word om by 'n situasie aan te sluit. Soos wat dikwels die geval is by woordspelings en ander tipes woordspel, is daar 'n soort dubbele, gelyktydige leksikale teenwoordigheid – die onderliggende vaste vorm van die aanhaling bly beskikbaar om die kontras daar te stel. Dit is dus variasie van 'n spesifieke soort met 'n spesifieke stilistiese doel:

“Die geskiedenis herhaal homself; dit is een van die dinge wat verkeerd is met geskiedenis.” – Clarence Darrow

“Die geskiedenis herhaal homself net vir mense wat nie in staat is om die lesse daarvan te leer nie.” – Anoniem

“Die geskiedenis herhaal homself; historici herhaal mekaar.” – Philip Guedalla

MLI's vertoon 'n sekere graad van semantiese spesialisering. Dit is nie noodwenig die geval by aanhalings nie. Aanhalings is oor die algemeen komposisioneel en deursigtig.

Soos altyd in die fraseologie, kan geen absolute uitsprake gemaak word nie. Daar is grensgevalle waar aanhalings hulle duidelike uitsonderlike karakter prysgee, nie meer doelbewus as aanhalings gebruik word nie en oorbeweeg na die domein van die idioom. 'n Voorbeeld hier is **suur druiwe** (“gesê wanneer iemand iets wat hy baie graag wil hê, sleg maak, omdat hy dit nie kan kry nie”) wat oorspronklik 'n aanhaling uit die fabels van Esopus is. Uit die parafrase is die niekomposisionele en ondeursigtige aard van die uitdrukking duidelik. By **cherchez la femme** (A. Dumas) is die betekenis eweneens meer as die som van die dele (“soek die vrou”) naamlik “daar is 'n vrou; die vrou is die oorsaak; die antwoord is by die vrou; as jy die vrou kry, het jy die antwoord”.

Die baie idioome met 'n Bybelse oorsprong in Afrikaans kan in die besonder hier uitgesonder word as voorbeelde van aanhalings wat as idioome deel geword het van die woordeskat (vergelyk De Beer s.j.).

Is Saul ook onder die profete? (die idioom word skertsend of spottend gebruik i.v.m. 'n persoon wat nie aan 'n bepaalde groep verbind kan word nie)

'n Mens kan van brood alleen nie lewe nie Mat.4:4 (“die geestelike lewe is belangriker as die stoflike”)

Die dood is in die pot II Kon. 4:40 (“die pret en vrolikheid is iets van die verlede”)

Met iemand anders se kalwers ploeg Rigters 14:18 (“van iemand anders se kennis gebruik maak en die lof daarvoor wil inoos”)

Vurige kole op iemand se hoof werp Rom.12:20 (“vriendskap aan jou vyand betoon”)

Om as MLI's beskou te kan word, moet aanhalings en gevleuelde woorde soos simplekse leksikale items optree. Dit is nie die geval by die meeste aanhalings nie. In stede daarvan dat hulle 'n enkele leksikale item vorm, behou die woorde in 'n aanhaling ten volle hulle leksikale integriteit:

Gaan na die mier, luiwaard, kyk na sy weë en word wys. Spreuke 6:6

Daar is 'n tyd om gebore te word, 'n tyd om te sterwe. Prediker 3

Wat hulle reproduseerbaarheid betref weer, is hulle duidelik nie soos vrye verbindings nie. Dat hulle “wiederholte Rede” is (Thun 1978), is in hulle geval letterlik waar. Hulle word as gehele geken en aangehaal. Dit gaan hier om identifiseerbare frases wat die moontlikheid bied om by nuwe geproduseerde frases aan te sluit.

Kennis van aanhalings (en spreekwoorde) is onbetwisbaar deel van ’n taalgebruiker se kennis van sy taal en meer spesifiek van sy kultuur (Zgusta 1971:153). Sommige van hulle word trouens in woordeboeke opgeneem. ’n Aanduiding van hulle moontlike MLI-status kan die verwagting van taalgebruikers wees om hierdie tipe uitdrukkings in ’n woordeboek te vind.

Aanhalings gedra hulle veral in een bepaalde opsig anders as ander MLI’s. Wanneer aanhalings in die loop van ’n gesprek gebruik word, word ’n bykomende betekenis- of pragmatiese aspek betrek. Aanhalings sluit by ’n bepaalde situasie en konteks aan deur daarop kommentaar te lewer – met of sonder die wete by die spreker dat daar wel sprake is van ’n aanhaling. Wanneer die spreker (en hoorder) wel bewus is daarvan dat ’n aanhaling gebruik word, word daar meer meegedeel as bloot die inhoud van die aanhaling. Daar kan naamlik ’n beroep gedoen word op die gesag van iemand anders, nl. die outeur van die aanhaling, ter ondersteuning of beaming van wat gesê word.

(F)or many speakers quotations are not merely uttered for their content, but also specifically as quotations (Makkai 1972:178).

Hierdie “eksteme” redes vir die gebruik van aanhalings ontbreek by ander MLI’s, met die uitsondering van leenwoordgroepe.

Aanhalings en gevleuelde woorde is nie ’n homogene groep nie. Hulle wissel wat hulle relatiewe vastheid, semantiese spesialisering en geïnstitusionaliseerdheid betref.

Waar aanhalings suiwer as aanhalings gebruik word, kan hulle nie gereken word as behorende tot die kerngroep MLI’s in ’n taal nie. Dit geld byvoorbeeld die Afrikaanse aanhalings uit literêre werke wat hierbo gegee is.

Wanneer hulle egter volledig geïdiomatiseer geraak het, soos wat dikwels die geval is met aanhalings uit die Bybel, tree hulle net soos ander MLI’s, dus as leksikale items, op.

1.3 Kollokasies

Die volgende definisie van ’n kollokasie is ter sake:

’n Kombinasie van woorde wat dikwels saam gebruik word, maar wat nie ’n vaste uitdrukking is nie omdat die afsonderlike woorde se leksikale betekenis steeds gehandhaaf word en die verbinding nie as ’n geleksikaliseerde betekenseenheid optree nie. ’n Kollokasie is dus nie ’n leksikale item nie, maar ’n kombinasie van leksikale items (Gouws 1989: 227).

Kollokasies bevind hulle tussen twee ekstreme: vrye verbindings aan die een kant en idiome aan die ander kant. Anders as idiome, vorm kollokasies nie semanties simplekse eenhede nie. Anders as in vrye verbindings is daar sekere sintaktiese (Cowie 1981) en semantiese inperkings (Cruse 1987).

Wat betref die status van kollokasies as MLI’s, word daar na twee kriteria gekyk. Die vastheid van die kollokasie bestaan veral in die mate waarin die konstituente in ’n kollokasie vryelik met ander leksikale elemente kan verbind. Graderings van vastheid kan aangedui word. Cowie (1978) gebruik die begrippe oop en beperkte kollokasie. Die oopheid en beperktheid van kollokasies kan voorgestel word as eindpunte op ’n skaal of kontinuum. Aan die een eindpunt is kollokasies met leë werkwoorde: **planne /lawaaï / geld /skuld / naam / moeilikheid / oproer maak**. Daar is nie baie beperkinge op die verbindbaarheid van woorde met **maak** nie. Ander oop kollokasies soos **flou tee / verskonings / sonnetjie** laat ook baie kollokante toe.

By die sentrale punt op die skaal is daar kombinasies waar die betekenis van die een element die getal en verskeidenheid items wat as tweede element kan verskyn, beperk (Cowie 1978): **pyn/smart/skade/dors/vervolging ly**. Hierdie tipe kollokasie is nie altyd baie deursigtig nie, omdat die werkwoord 'n gespesialiseerde betekenis ontwikkel het. Hulle word nie as integrale gehele aangeleer nie.

By die ander eindpunt van die skaal is daar baie beperkte kollokasies soos **sorg baar, 'n bese kringloop, skromelik verwaarloos**. Die betekenis van die een item word uniek verbind met 'n ander item, soos in **sorg dra**. Hierdie betekenis van **dra** (dit beteken min of meer iets soos "neem") kom slegs saam met **sorg** voor. Op hierdie punt is daar nie meer sprake van kollokasies in die strengste sin van die woord nie. Woorde wat so 'n vaste kombinasie vorm, d.w.s. kollokasies met unieke konstituente soos **skromelik verwaarloos**, kom nader aan MLI-status. Hoe oper die kollokasie, hoe kleiner is die geleksikalisierdheid van die verbinding.

Gespesialiseerde eenheidsbetekenis is een van die kriteria waaraan MLI-status gemeet word. Kollokasies vertoon nie 'n niekomposisionele geheelbetekenis waar die lede van die kollokasie hulle semantiese outonomie inboet nie. Kollokasies word wel gekenmerk deur 'n hoë mate van semantiese spesialisering, wat gesien word in die semantiese kohesie wat tussen die elemente in 'n kollokasie bestaan. So selekteer **strawwe** byvoorbeeld dikwels die naamwoorde **roker** of **drinker** en minder dikwels 'n woord soos **wind**. Een lid van die kollokasie kry byvoorbeeld 'n gespesialiseerde betekenis binne die kollokasie: **vuil grap; onverteerde feite; flou verskoning** (Carstens 1992:4). Waar die semantiese kohesie in kollokasies besonder sterk is, vertoon kollokasies ooreenkomste met idioome, maar kan nie sonder meer as idioome beskou word nie. Vervanging van 'n element in 'n kollokasie met behoud van die betekenis is byvoorbeeld goed moontlik:

Die mishandelde kind is **skromelik/gruwelik verwaarloos**

maar nie een element in die idioom **wit olifant** kan vervang word nie: * **wit renoster**; * **pienk olifant** (vergelyk Carstens 1992).

Kollokasies is geïnstitutionaliseerd. Dit kan gesien word in die arbitrêre en taalspesifieke aard van kollokasionele verbindings: **lê 'n eed af** (Afrikaans), **administer an oath** (Engels), **besleg 'n geskil** (Afrikaans), **settle a dispute** (Engels), **'n swerm bye** (Afrikaans), **a colony of bees** (Engels).

Die kognitiewe linguïstiek maak voorsiening vir die karakterisering van kollokasies as 'n hibriede linguïstiese kategorie (Carstens 1992). Kollokasies aan die een kant van die skaal kan as minder prototipiese vrye verbindings beskou word, terwyl gebonde kollokasies as minder prototipiese idioome beskou kan word. Waar die grense tussen idioome en kollokasies in 'n dinamiese proses verskuif en vervaag, is dit moontlik dat sekere kollokasies mettertyd idioomstatus verwerf en sodoende ook MLI-status.

2. ANDER GROEPE

In die volgende paragrawe word 'n aantal opvallende tipes MLI's uitgesonder wat telkens om 'n bepaalde rede saam gegroepeer kan word. Bespreking van 'n bepaalde tipe hier sluit nie lidmaatskap van 'n ander groep (byvoorbeeld idioome) uit nie.

2.1 Pragmatiese MLI's

Pragmatiese MLI's se gebruik en betekenis is sterk gekoppel aan die situasie waarin hulle gebruik word. Die MLI's word in 'n gespesialiseerde, niereferensiële betekenis gebruik wat nie outomaties uit die referensiële betekenis van die woorde afgelei kan word nie. Sinonieme (**mans en vrouens vir dames en here**) kan nie in dieselfde pragmatiese funksie gebruik word nie (Geeraerts 1992). As algemene aanduiding ter onderskeiding van hierdie groep MLI's geld die volgende riglyn: pragmatiese MLI's is geïnstitutionaliseerde leksikale items met baie spesifieke pragmatiese funksies.

As groep is die pragmatiese MLI's nie homogeen nie. Hulle vertoon sintakties groot verskeidenheid, van volle sinne tot woordgroepe: **Moenie my laat lag nie! Kan jy nou meer! Veels geluk! Hygend hert!** Wat hulle betekenis betref, kan hulle volkome komposisioneel wees (**dames en here**) of sterk idiomaties (**dis nou mooi!**). Hulle is vormlik baie vas en laat weinig variasie toe, vanweë die feit dat hulle wat 'n spesifieke pragmatiese funksie betref, sterk geïnstitusioneel is.

'n Aanduiding daarvan dat 'n MLI pragmatiese status het, is wanneer daar by 'n parafrase van sy betekenis verwys word na die pragmatiese funksie:

Apie kyk vir peanuts (“gesê as jy iemand fop of uitoorlé”)

Praat van die duiwel dan trap jy op sy stert (“gesê van iemand wat aankom juis wanneer hy bespreek word”)

2.1.1 *Diskoers-mli's*

Diskoers-mli's word onderskei deurdat hulle as bakens in die verloop van 'n diskoers kan dien. Hulle help met die teksvloei in storievertelling en gesprekke. Hulle neig dikwels na die clichéagtige, veral waar dit gaan om tydsaanduiding, sowel in 'n verhaal as ter aanduiding van waar in die diskoers mens jou bevind:

Eendag, lank lank gelede

Daar was eendag ...

Fluit, fluit, my storie is uit

Ander geykte uitdrukkings wat met tydsverloop te make het en wat tipies in verhale aangetref word, is byvoorbeeld: **voor jy kan sê “mes”**; **sy woorde was nog nie koud nie**; **voor jy jou oë kan uitvee**. **So gesê, so gedaan** word feitlik slegs binne die konteks van 'n storievertelling aangetref.

2.1.2 *Kommunikatiewe formules*

Alle groet- en aanspreekformules asook MLI's wat as die begin en afsluiting van gesprekke dien, is sterk geïnstitusioneel:

Dames en here

Broers en susters

Bly te kenne

Hoe gaan dit?

Troos- en kalmeerwoorde (**toe maar; so nou**), vloeke, dreigemente en verwensings (**as ek my sonde nie ontsien nie ...; gaan na die duiwel**), eufemismes (**hond se doilie**) gelukwensings (**veels geluk; mooi so**) uitroepe en tussenwerpsels (**hygend hert! op dees aarde! grote Griet! liewe hemel!**) en heildronke (**gesondheid in die rondheid**) ressorteer almal hieronder.

2.1.3 *MLI's in die funksie van taalhandelinge*

Sekere MLI's wil duidelik 'n spesifieke reaksie by die aangesprokene ontlok:

Daar's as op jou toon (“gesê as iemand se gulp oop is”)

Stadig oor die klippe (“moenie so haastig wees nie”; “wees versigtig”)

Sulke MLI's is dikwels bevele wat in die vorm van 'n vraag gestel word – 'n vraag met 'n obscure betekenis as jy nie die pragmatiese waarde daarvan ken nie:

Is jou pa 'n glasmaker? (“Moenie in my son staan nie”)

Het jy nie ore nie/ Waar's jou ore? (“Luister na my”)

Is jy in 'n kerk gebore? (“Maak toe die deur”)

Het jy rooimiere? (“Sit stil”)

By die pragmatiese MLI's is dit die mate van geïnstitutionaliseerdheid (die feit dat hulle 'n vaste, herkenbare vorm het) tesame met hulle gespesialiseerde betekenis en die feit dat hulle baie bevrore uitdrukkings is wat min variasie toelaat, wat hulle as MLI's kenmerk. Hierdie tipe MLI's word nie vryelik in alle situasies gebruik word nie, maar slegs in die “reële momentsituasie” (Combrink 1985).

2.2 Kinegramme

Burger in Burger, Buhofer & Sialm (1982) wys op 'n tipe MLI waarin 'n interessante verhouding tussen talige en nietalige kommunikasie tot stand kom. Met die konvensionele betekenis van 'n idioom soos **rooi word** (“jou skaam”) word tegelykertyd ook 'n definitiewe fisiese gebeurtenis verbind. Kinegramme is talige verteenwoordigers van buitetalige (kommunikatiewe) gedrag – hulle verbaliseer nieverbale gedrag. Hulle het dus besondere pragmatiese en stilistiese eienskappe. Die buitetalige gedrag kan verskeie emosionele toestande aandui wat mettertyd geassosieer geraak het met die fisiese handeling. Die fisiese handeling staan dan metonimies vir die emosionele gevoel wat uitgedruk word:

GEBAAAR OF GEDRAG

die hande saamslaan

die hare uit die kop trek

met die vuis op die tafel slaan

aan die boesem druk

skouers optrek

geen spier vertrek nie

hare rys

hoendervel kry

wenkbroute lig

mond val oop

neus optrek

EMOSIE

ongeloof, afgryse

radeloosheid

woede

toegeneentheid

aanduiding van onkunde / onbetrokkenheid

onbewoënhed; kalmte

afgryse; ang

emosioneel beweeg

verbasing, skeptisisme

verbasing

minagting

Semanties kan kinegramme vanuit twee hoeke bekyk word. Eerstens beskryf hulle die fisiese handeling, gedrag of gebaar en tweedens gee hulle die kommunikatiewe waarde van die bepaalde gedrag weer.

Wat die beskrywing van die fisiese gedrag betref, wys Burger daarop dat baie van die gebare vandag nie meer produktief is nie, alhoewel die beeld nog lewendig is. Tot in die sewentiende eeu was daar nog algemeen gebruikte treurgebare, soos om die hande te wring en die hare uit die kop te trek. Vandag word dié gedrag slegs in die leksikale items lewendig gehou, maar bestaan die emosie wat daardeur uitgedruk word inderdaad nog.

Sommige kinegramme bekryf ook uit die aard van die saak nie realistiese gedrag nie – **in (sy) graf omdraai** – en is dan ook nie ware kinegramme nie. Hulle kan op dieselfde manier as ander idiome beskou word.

Kinegramme word nie altyd aan *menslike* gebare of gedrag gekoppel nie. Mense kan byvoorbeeld nie fisies hulle ore spits of hulle hare laat rys nie. Diergedrag word in dié gevalle op mense en die

emosies wat uitgedruk wil word, oorgedra.

Daar is 'n tipe gebaar wat van 'n ander aard is as dié wat hierbo bespreek is, naamlik die simboliese gebare wat in die idiome **duim vashou** en **(jou) hande in onskuld was** uitgedruk word. Sowel idioom as gebaar is baie oud en die gebare het hulle oorspronklike lewendige simboliese betekenis verloor – anders as wat die geval is met die ander kinegramme.

Die gebaar waarvan daar sprake is in **(jou) hande in onskuld was**, is afkomstig van die Israëliete wat dit as 'n simboliese, juridiese gebaar gebruik het ter skuldaflegging. Die oorspronklike gebaar het verdwyn en slegs die talige, idiomatiese betekenis het behoue gebly.

Duim vashou dateer uit antieke Rome, waar die toegehoue duim aangedui het dat die oorwonne gladiator se lewe gespaar moes bly. Uit hierdie ou gebaar ontwikkel vandag se betekenis: “vir iemand die beste of sukses wens”. Soos by **(jou) hande in onskuld was**, lê daar dus 'n simboliese gebaar, en nie 'n gebaar wat direk gekoppel kan word aan 'n bepaalde emosie nie, ten grondslag aan dié idioom. Die ooreenkoms met die ander soort kinegramme lê daarin dat die simboliese gebare leksikaal gestalte gekry het.

Kinegramme is 'n interessante tipe MLI, wat 'n goeie illustrasie bied van die vervlegtheid van liggaam en taal.

2.3 Onomkeerbare binomiale

'n Onomkeerbare binomiaal kan as volg omskryf word: 'n opeenvolging van twee woorde (A en B) wat tot dieselfde woordsoortelike kategorie behoort, hiërgies op dieselfde sintaktiese vlak funksioneer, verbind word met die een of ander skakel (S) en waarvan die volgorde nie omgekeer kan word nie: **heen en weer, pimpel en pers, tjok en blok, finish en klaar, stadig maar seker, herwaarts of derwaarts**. Voorts het die hele formule (F) 'n betekenis wat nie altyd gelyk is aan die som van die betekenis van die dele nie. Vergelyk Malkiel (1959).

As daar gekyk word na binomiale as sodanig (d.w.s. neweskikkende konstruksies), is dit duidelik dat onomkeerbaarheid nie 'n kenmerk is van almal nie: **vrurke en messe** is ewe aanvaarbaar as **messe en vrurke** en voorbeelde soos die volgende is volop:

“As mens **passief en ontvanklik** genoeg bly” (*Beeld* 24 Junie 1997).

“Dit is Sondagaand opnuut bewys in 'n program waarin **Brahms en Schubert** gehuldig is” (*Beeld* 24 Junie 1997).

Die binomiale in bogenoemde neweskikkende konstruksies is nie onomkeerbaar nie, is nie leksikale items nie en verteenwoordig geen besonder interessante stuktuurtipe nie. By *onomkeerbare binomiale* is die vaste volgorde A + S + B juis die definiërende kenmerk. Die onomkeerbare volgorde dui op 'n asimmetriese verhouding (normaalweg is neweskikkende konstruksies simmetries, dit wil sê omkeerbaar), wat 'n aanduiding is van idiomatisiteit. Idiomatisiteit hier word gekoppel aan formele vastheid. Idiomatisiteit as niekomposisionaliteit is 'n ander saak. Niekomposisionaliteit is nie 'n sine qua non vir die totstandkoming van MLI's nie. Idiomatisiteit is dan ook nie vanselfsprekend 'n kenmerk van binomiale nie (**tee en koffie, sout en asyn, vis en tjips**), maar hulle is dikwels idiome of maak deel uit van 'n idioom: **sonder om te blik of te bloos, weet nie herwaarts of derwaarts nie**.

Daar is 'n kontinuum in die taal vanaf vrye verbindings van “gewone” binomiale tot die stolling van twee woorde tot een item. Wanneer binomiale in 'n vaste volgorde geleksikaliseer is, blyk hulle leksikale-itemstatus onder andere daaruit dat hulle komposita kan vorm: **kat-en-muis-speletjies, jakkals-en-wolf-stories**.

Die voorkoms van unieke of argaïese elemente by onomkeerbare binomiale (soos by ander MLI's) is nog 'n aanwyser dat die verbinding gestol het as leksikale item: **teen heug en meug, huis en haard**,

herwaarts en derwaarts, hot en haar, met snaar en stramboel, in rep en roer, tot tyd en wyl.

Onomkeerbare binomiale is bevrore en vas, behalwe vir vloekwoordinvoeging wat alle vastheidsreëls by idiome skyn te kan oortree (vergelyk Feinauer 1983):

Doen dit maar **vir die wis en die blerrie onwis.**

Onomkeerbare binomiale is vaste woordkombinasies. Hulle betekenis wissel van komposisioneel tot niekomposisioneel. As geïnstitusioneeliseerde kombinasies maak hulle deel uit van die MLI-skat in Afrikaans.

2.4 Vergelykings

Daar is vergelykings wat geleksikaliseer is as MLI's in Afrikaans. Die kern van die idiomatiese vergelyking in Afrikaans bestaan uit die vergelykingswoorde **soos** of **as** plus 'n woord, woordgroep of sin. In die meeste gevalle begin die vergelyking as geheel met **so** plus 'n substantief, werkwoord of adjektief (dit wat vergelyk word) in die betekenis wat hulle in 'n vrye verbinding het, gevolg deur die vergelykingsgroep wat die kern vorm.

so maklik soos brood en botter

so slim soos die houtjie van die galg

so dood soos 'n mossie

so waar as vet

so (kwaad) dat jy met haar kan toor

tong soos 'n skeermes

drink soos 'n vis

klou soos 'n neet

soos 'n vis in die water

soos 'n vetgesmeerde blits

soos nogiets

(...) lyk asof die honde (...) kos afgevat het

so donker dat jy nie jou hand voor jou oë kan sien nie

Soos alle MLI's vertoon die geleksikaliseerde vergelykings wisselende grade van deursigtigheid. Die ondeursigtigheid al dan nie van baie vergelykings word gevind in die *tertium comparationis*: **soos 'n uil op 'n kluit** x **so mak soos 'n lam**.

Daar is ook 'n idiomatiese formule wat bestaan uit 'n vergelykingsgroep, waar die eerste lid (adjektief of werkwoord byvoorbeeld) oop is.

so ... soos môre/gister die heeldag

so ... soos die man in die maan

so ... soos nogiets

3. SLOT

Die verskillende soorte MLI's in Afrikaans is verdeel in 'n kerngroep, wat in deel 2 van hierdie reeks artikels behandel is, en 'n randgroep. Die MLI's in die kerngroep deel almal in mindere of meerdere mate die kriteria vir 'n MLI wat in deel 1 bespreek is. By die randgroep vervaag die

grense tussen MLI's en vrye verbindings en is lidmaatskap van die klas skalig eerder as diskreet. Tot die randgroep kan sekere baie beperkte kollokasies gereken word. Ook spreekwoorde en aanhalings word nie sonder meer gereken as behorende tot die kerngroep MLI's nie. 'n Aantal subgroeperinge, wat MLI's bevat wat ook tot die kerngroep behoort, word ook aangedui.

BIBLIOGRAFIE

- Burger, H., A. Buhofer & A. Sialm. 1982. *Handbuch der Phraseologie*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Carstens, A. 1992. Kollokasies: vrye verbindings of lekseme? *Suid-Afrikaanse tydskrif vir Taalkunde*, 10(1): 1-11.
- Combrink, J. 1985. Idiome en idioomonderrig. Deel I : Eerste begrippe. *Klasgids*, 20(2): 21-28.
- Cowie, A.P. 1978. The place of illustrative material and collocations in the design of a learner's dictionary. In: Strevens, P. (ed.) 1978. *In honour of A.S. Hornby*. Oxford: Oxford University Press.
- Cowie, A.P. 1981. The treatment of collocations and idioms in learners' dictionaries. *Applied Linguistics*, 2(3): 223-235.
- Cruse, D.A. 1986. *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Beer, J.A. s.j. *Afrikaanse idiome met 'n Bybelse strekking*. Lito-Letter Publikasies.
- Feinauer, I. 1983. Vloekwoordinvoeging in Afrikaans. *Kongresreferate Linguistevereniging van Suid-Afrika*: 133-154.
- Fernando, C. & R. Flavell. 1981. *On Idiom. Critical views and perspectives*. Exeter: University of Exeter.
- Fleischer, W. 1982. *Phraseologie der Deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut Leipzig.
- Geeraerts, D. 1992. Specialisation and reinterpretation in idioms. In: Everaert, M., E-J. van der Linden, A. Schenk & R. Schreuder (reds.) 1992. *Proceedings of idioms*. Volume 1 & 2. Tilburg.
- Gouws, R.H. 1989. *Leksikografie*. Pretoria: Academica.
- Malherbe, D.F. 1924. *Afrikaanse spreekwoorde en verwante vorme*. Bloemfontein: Nasionale Pers.
- Malkiel, Y. 1959. Studies in irreversible binomials. *Lingua*, 8:113-160.
- Makkai, A. 1972. *Idiom structure in English*. The Hague: Mouton.
- Thun, H. 1978. *Probleme der Phraseologie*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Zgusta, L. 1971. *A Manual of lexicography*. Den Haag: Mouton.

Oktober 1998